

АКАДЕМИЯ НАУК ЛИТОВСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ЕЖЕГОДНИК ИСТОРИИ ЛИТВЫ

ГОД 1988

ВИЛЬНИУС «МОКСЛАС» 1989

INSTITUTE OF HISTORY
OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE LITHUANIAN SSR

THE YEAR—BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1988

VILNIUS

1989

INSTITUT FÜR GESCHICHTE
DER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER LITAUISCHEN SSR

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1988

VILNIUS

1989

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA
ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1988 metai

VILNIUS „MOKSLAS“ 1989

MBBK 9(TL)

Li237

Redakcinė kolegija:

Vytautas MERKYS (vyr. redaktorius), Alfonsas EIDINTAS, Vida KNIURAITĖ, Vacys MILIUS, Leonas MULEVICIUS, Rita STRAZDONAITĖ (sekretorė), Tamara TARSILOVA, Adolfas TAUTAVICIUS, Irena VALIKONYTĖ, Regina ŽEPKAITĖ (vyr. redaktoriaus pavaduotoja)

Redakcijos adresas:
232600 Vilnius, Kosciuškos 30

Išleista pagal LTSR MA Istorijos instituto užsakymą

L 0503020908—239 Z—89
M 854(08)—89

© LTSR MA Istorijos institutas, 1989

LIETUVOS TSR KAIMO GYVENTOJŲ IŠSILAVINIMAS IR SOCIALINIS MOBILUMAS

JONAS MARDOSA

Išvadas

Išsilavinimas ir socialinis mobilumas yra vieni iš esminių klausimų tiriant etnosų socialinę struktūrą. Išsilavinimas ir įgyta profesinė kvalifikacija ne tik leidžia žmogui dirbti kvalifikaciją atitinkantį darbą, bet ir duoda galimybę kilti socialinės hierarchijos laiptais. Tokie kitimai visuomenėje vyksta nuolat ir turi didelę reikšmę jos socialinei raidai.

Tarybų Lietuvos mokslininkai yra tyrinėję kaimo gyventojų išsilavinimą, tačiau jų darbai daugiausia liečia šią visuomenės dalį apskritai. Nagrinėjant kaimo gyventojų socialinę struktūrą, apsistota ir prie atskirų socialinių grupių išsilavinimo bei profesinės kvalifikacijos¹. Specialių darbų, skirtų kaimo gyventojų socialinių profesinių grupių išsilavinimui ir socialiniam mobilumui, ypač pagrįstų konkrečių tyrimų medžiaga, neturime.

Straipsnio tikslas, remiantis gyventojų apklausos duomenimis, literatūra bei statistikos šaltiniais, mėginti atskleisti Tarybų Lietuvos kaimo gyventojų lietuvių įvairių socialinių profesinių grupių atstovų išsilavinimą bei jo kitimo tendencijas, socialinį mobilumą, pasekti respondentų ir jų tėvų išsilavinimo bei socialinės padėties kitimus.

Svarbiausias nagrinėjamų klausimų medžiagos šaltinis yra kaimo gyventojų lietuvių sociologinio tyrimo duomenys. 1980—1983 m. apklausėme Alytaus, Plungės, Panevėžio bei Švenčionių raj. gyventojus. Respondentus apklausai atrinkome atlikę parengiamąjį darbą: nustatėme tyrimo rajonus, apylinkes, pagal socialines profesines grupes reikalingą apklausti kiekvieno rajono respondentų kiekį. Rajonų pasirinkimą lėmė keletas socialinių, ekonominių, kultūrinių bei kitų rodiklių. Norėta apimti skirtingas etnografines sritis, atsižvelgti į gyventojų nacionalinės sudėties ypatybes ir kt. Taigi stengiasi, kad pagal įvairius požymius tyrimo objektas būtų kiek galima artimesnis respublikos kaimo gyventojų visumai.

Kiekviename rajone apklausa vyko trijose, keturiose dispersiška išsidėsčiusiose apylinkėse. Reikalingą apklausti respondentų skaičių apskaičiavome iš apylinkių ūkinių knygų surinkę duomenis apie įvairaus dydžio kaimų gyventojų socialinę demografinę struktūrą.

Respondentus atrinkome atsitiktinai, jų pavardes išrašėme iš ūkinių knygų pagal tokias socialines profesines grupes: 1) aukščiausios grandies vadovai (pvz., ūkių, mokyklų vadovai — sąlygiškai žymėsime A_1); 2) aukščiausios kvalifikacijos specialistai (asmenys su aukštuoju išsilavinimu ir dirbantys šį išsilavinimą atitinkantį darbą — A_2); 3) vidurinės grandies vadovai (brigadininkai, skyrių valdytojai ir kt. — A_3); 4) vidurinės kvalifikacijos specialistai (asmenys, dirbantys specialiojo vidurinio išsilavinimo reikalaujantį darbą — A_4); 5) tarnautojai (asmenys, dirbantys nekvalifikuotą protinį darbą, pvz., sekretorės, — B); 6) asmenys, dirbantys labai kvalifikuotą fizinį (industrinį) darbą — mechanizatoriai, — C; 7) asmenys, dirbantys kvalifikuotą fizinį (neindustrinį) darbą (pvz., statybininkai, melžėjos), — D_1 ; 8) asmenys, dirbantys nekvalifikuotą fizinį (rankų) darbą, — D_2 . Penkios pirmosios grupės apima protinį, kitos — fizinį darbą dirbančius žmones. Kadangi vienos socialinės profesinės grupės (pvz., aukščiausios grandies vadovai) gana nekausios, o kitos, atvirkščiai — didelės, tai respondentus atrinkome neproporcingai. Apklausėme 50% aukščiausios grandies vadovų ir aukščiausios kvalifikacijos specialistų, 20% vidurinės grandies vadovų ir vidurinės kvalifikacijos specialistų, 25% tarnautojų, 10% mechanizatorių, 20% dirbančių kvalifikuotą fizinį (neindustrinį) darbą ir po 5% dirbančių nekvalifikuotą fizinį darbą asmenų, pensininkų bei namų šeimininkų. Surinktą medžiagą apdorodami ESM, pensininkus įtraukėme į tą grupę, kuriai jie priklausė prieš išėdami į pensiją, taip pat ir dirbusias namų šeimininkes. Iš viso apklausėme 2054 gyventojus.

Gyventojus į socialines profesines grupes skirstėme pagal jų atliekamo darbo pobūdį ir turinį. Svarbus rodiklis buvo žmogaus išsilavinimas, nors kaime dar nemaža asmenų, turinčių nebaigtą vidurinį ar vidurinį mokslą ir dirbančių specialiojo vidurinio ar net aukštojo išsilavinimo reikalaujantį darbą. Ypač dažnai praktikų pasitaiko tarp žemesnio rango vadovų. A. Aškinis laikosi inteligentijos skirstymo pagal kvalifikaciją ir praktikus priskiria prie žemos kvalifikacijos specialistų³. Mes, pvz., tik vidurinį išsilavinimą turintį brigadininką pagal jo darbo pobūdį ir turinį skyrėme ne tarnautojams, o vidurinės grandies vadovų grupei, taip pat ir fizinį darbą dirbančius gyventojus. Antai mechanizatoriaus ar melžėjos darbas iš esmės nesikeičia, jei vairuotojas įgyja aukštesnę klasę ar melžėja, dirbanti ne šiuolaikinėje mechanizuotoje karvidėje, — operatorės kvalifikaciją. Kartu vairuotoju dirbantis asmuo su specialiuoju viduriniu išsilavinimu skirtinas ne prie vidurinės kvalifikacijos specialistų, o prie mechanizatorių. Žinoma, šis J. Arutiuniano pasiūlytas skirstymo į socialines profesines grupes principas ne be trūkumų ar vienintelis. Viskas priklauso nuo tyrimo tikslų. Specialiai kaimo socialinei struktūrai tirti, be abejo, turėtų būti ir smulkesnė diferenciacija.

Apklausos metu respondentus apklausėme standartizuotu interviu. Tam tikslui parengėme „Apklausos lapą“, kuriame, be pagrindinių, su kaimo gyventojų kultūros įvadytu susijusių klausimų,

buvo įtraukti ir liečiantys socialines demografines žmonių charakteristikas, išsilavinimą, respondentų darbo pradžią, tėvų išsilavinimą ir profesiją. Tyrimo objektas buvo visi sulaukę 18 m. kaimo gyventojai.

Respondentų ir jų tėvų išsilavinimas

Tarybų Lietuvoje iš esmės pasikeitė įvairių kaimo socialinių profesinių grupių atstovų išsilavinimas bei profesinė kvalifikacija. Kuriamų kolūkių ir tarybinių ūkių vadovaujančius žemės ūkio darbuotojus dažniausiai kėlė iš labiau išsilavinusių ir autoritetingiausių valstiečių. Trūko įvairių sričių kvalifikuotų specialistų. Antai dar 1956 m. kolūkių pirmininkų su aukštesniu išsilavinimu buvo 1,2%, su specialiuoju viduriniu — 17,8%, be to, pusė kolūkių neturėjo agronomų, du trečdaliai — zootechnikų⁴. Nemaža reikalingo išsilavinimo neturinčių praktikų dirbo ne tik žemės ūkyje, bet ir negamybinėje sferoje. Tačiau kvalifikuotą protinį darbą dirbančių kaimo gyventojų išsilavinimo lygis kilo sparčiai. 1960—1980 m. asmenų su aukštesniu ir specialiuoju viduriniu išsilavinimu tarp aukščiausios ir vidurinės grandies vadovų, kolūkių ir tarybinių ūkių specialistų kai kuriose specialybėse išaugo dvigubai ir daugiau (žr. 1 lentelę). Tai ypač svarbus laimėjimas, nes protinio darbo dar-

1 lentelė. Kolūkių ir tarybinių ūkių vadovaujančių darbuotojų sudėtis pagal išsilavinimą (su aukštesniu ir specialiuoju viduriniu išsilavinimu) 1960—1980 m. (%)^{*}

	Kolūkiuose			Tarybiniuose ūkiuose		
	1960.IV.1	1970 m.	1980 m.	1961.XII.1	1970 m.	1980 m.
Kolūkių pirmininkai (t. ū. direktoriai)	40	72	93	84	95	99
Agronomai	96	97	95	96	94	97
Zootechnikai	91	95	94	91	86	96
Vet. gydytojai, vet. felčeriai, technikai	34	74	79	67	52	81
Inžinieriai ir technikai	8	41	64	53	50	74
Brigadininkai	1	46	69	—	50	74
Gyvulininkystės fermų vedėjai	4	50	77	—	41	71

* Lietuvos TSR liaudies ūkis per 40 metų // Jubiliejinis statistikos metraštis. V., 1980. P. 125—126.

buotojų kvalifikacijos lygio, o kartu ir jų darbo kokybės kėlimas yra vienas iš reikšmingiausių šiuolaikinės visuomenės socialinės raidos uždavinių⁵.

Sociologinių tyrimų duomenimis, kiekviena socialinė profesinė grupė turi išsilavinimo ribą. Inteligentija (t. y. kvalifikuotą protinį darbą dirbantys asmenys) iš esmės turi aukštąjį ir specialųjį vidurinį išsilavinimą, tarnautojai — vidurinį, mechanizatoriai yra baigę

aštuonmetę, o dirbantys mažai kvalifikuotą ir visiškai nekvalifikuotą fizinį darbą — pradinę mokyklą⁶. Nors šį dėsningumą, remdamasis kitų tarybinių respublikų medžiaga, J. Arutiunianus pastebėjo prieš keliolika metų, tačiau jo principinė schema tinka ir Tarybų Lietuvos kaimui. Ji rodo tendenciją. Iš tikrųjų 9-ojo dešimtmečio pradžioje tam tikra kaimo inteligentijos dalis neturėjo darbu reikalingo išsilavinimo. Konkrečiai tiriant nustatyta, kad 13,9% aukščiausios ir 25,2% vidurinės grandies vadovų neturi specialaus išsilavinimo, 3,5% vidurinės grandies vadovų — net aštuonmečio išsilavinimo. Vidurinės kvalifikacijos specialistų pareigas ėjo 10,9% nebaigusių vidurinės mokyklos, 42,3% tarnautojų su viduriniu mokslu bei toks pat kiekis nebaigusių vidurinės mokyklos. Tačiau 10,6% nekvalifikuotą protinį darbą dirbančių gyventojų turėjo specialųjį vidurinį išsilavinimą.

Didžioji mechanizatorių, t. y. labai kvalifikuotą fizinį darbą dirbančių asmenų, dalis yra baigę nepilną vidurinę mokyklą, tačiau 10% jų turi vidurinį ir tiek pat specialųjį vidurinį išsilavinimą. Dėl vienos ar kitos priežasties (pvz., užimtos visos etatinės vietos, nenorima prarasti gero atlyginimo, kiti pažeminti pareigose ir pan.) ir tarp kvalifikuotą bei nekvalifikuotą fizinį darbą dirbančių asmenų rasta ne daugiau kaip 3% baigusių technikumus. Tačiau nekvalifikuotą fizinį darbą dirbantys gyventojai vis dėlto yra nedidelio išsilavinimo: 64,2% baigę ne daugiau kaip pradinę mokyklą, o 22,8% netgi nėra sistemingai jos lankę.

Didelę reikšmę kvalifikuotiems žemės ūkio darbininkams rengti turi besiplečiantis kaimo profesinių technikos mokyklų tinklas. 1959 m. respublikoje buvo tik 4 kaimo profesinės technikos mokyklos, 1965 m. — 16, o 1980 m. — jau 24⁷. 8-ajame dešimtmetyje KPTM pradėta performuoti į vidurines profesines technikos mokyklas. Taigi dauguma jas baigusių moksleivių, be profesijos, pradėjo įgyti ir vidurinį išsilavinimą. KPTM 8-ojo dešimtmečio pabaigoje profesiją įgijo $\frac{3}{4}$ kvalifikuotų žemės ūkio darbininkų. Į jas stojo su aštuonmečiu ar net viduriniu išsilavinimu, o 1969 m. dar daugiau kaip pusė stojančių į KPTM nebuvo baigę aštuonmetės mokyklos⁸.

Tam, kad pasektume įvairių socialinių profesinių ir amžiaus grupių išsilavinimo lygį, nustatytume jo dinamiką, skirtumus tarp gyventojų kartų, mėginome išvesti tų grupių atstovų mokymosi trukmės vidurkį⁹. Jį apskaičiavome taip. Apklausdami fiksavome respondento išsilavinimą: 1) aukštasis, nebaigtas aukštasis; 2) specialusis vidurinis; 3) vidurinis; 4) 7—10 klasių (nebaigtas vidurinis); 5) 4—6 klasės (pradinis); 6) iki 4 klasių (nebaigtas pradinis); 7) neraštingas, mažaraštis. Išvedėme kiekvieno išsilavinimo grupės mokymosi trukmės vidurkį. Tai padaryti nebuvo paprasta, nes tam pačiam išsilavinimui įgyti kartais mokomasi nevienodas metų skaičius. Antai aukštosios mokyklos stacionare mokomasi 4—5 m., o neakivaizdžiai — 6 metus. Be to, pvz., į šią išsilavinimo grupę įtraukėme nebaigusius aukštojo mokslo žmones. Panaši padėtis ir technikuose, kur nevienodas mokymosi metų skaičius; be to, ten stoja iš aštuonmetės ir vidurinės mokyklų. Taigi, atsižvelgiant į

skaičiavimo sudėtingumą, gautus mokymosi trukmės rezultatus reikėtų vertinti su išlyga, kaip orientacinius. Vis dėlto iš šių duomenų galima daryti išvadas.

Mokymosi trukmę aukštojoje mokykloje prilyginome 14 metų, technikumė — 12, vidurinis išsilavinimas — 11, nebaigtas vidurinis — 8 m., toliau eity 4 m., 2 m. ir 0 (apibūdinę save kaip mažaraščiai ir neraštingi). Pagal tokius pat kriterijus skaičiavome ir tėvų mokymosi laiko vidurkį. Mintyje turėjome tokį išsilavinimo lygį, koks jis buvo respondentui pradėjus nuolat dirbti, t. y. tuo metu, kai jau praktiškai negalėjo keistis. Tokį tėvų išsilavinimą fiksuojame ir dėl to, kad, be kitų uždavinių, tirdami norėjome nustatyti individo socializacijos sąlygas, iš kurių jo tėvų išsilavinimui priklauso nemaža reikšmė. Tiesa, pradėjusių dirbti respondentų dalis tėvų buvo mirę (motinas turėjo daugiau gyventojų), todėl duomenys yra ne apie visų apklaustųjų tėvų išsilavinimą ir socialinę padėtį.

Iš 2 lentelės matyti, kad tarp atskirų socialinių profesinių ir amžiaus grupių yra didžiuliai mokymosi trukmės skirtumai. Didžiausias yra aukščiausios kvalifikacijos specialistų mokymosi laikas, skirstydami gyventojus į socialines profesines grupes, neįtraukėme asmenų be aukštojo ir nebaigto aukštojo mokslo. Kaip minėjome, dalis įvairaus rango vadovų yra netgi praktikai, todėl, pvz., aukščiausios grandies vadovų mokymosi trukmė yra tarp aukštojo ir specialiojo mokslo metų vidurkio. Kitų kvalifikuotą protinį darbą dirbančių asmenų išsilavinimas yra žemesnis už specialiojo vidurinio mokslo trukmės vidurkį, o tarp vidurinės grandies vadovų netgi nesiekia vidurinio mokslo vidurkio.

2 lentelė. Respondentų ir jų tėvų mokymosi trukmės (metais) vidurkio pagal socialines profesines ir amžiaus grupes lyginimas

Socialinės profesinės grupės	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	B	C	D ₁	D ₂
Respondentai	12,1	14,0	10,9	11,4	10,3	7,3	5,2	3,0
Tėvai	2,4	3,3	3,6	3,3	2,5	1,6	2,0	0,6
Motinos	2,0	2,6	3,2	2,7	2,1	1,4	1,3	0,5

Amžiaus grupės	18—19 m.	20—24 m.	25—29 m.	30—39 m.	40—49 m.	50—59 m.	60 m. ir vyresni
Respondentai	10,4	10,4	10,3	8,4	5,7	3,6	1,6
Tėvai	5,0	3,2	3,2	2,2	1,4	1,0	0,4
Motinos	3,0	3,1	2,5	2,0	1,0	0,4	0,2

Kiekvienos socialinės profesinės grupės narių darbo turinys reikalauja tam tikro profesinio pasirengimo. Dėl to aukščiausios kvalifikacijos reikalaujantį darbą turėtų dirbti tik įgiję aukštąjį išsilavinimą asmenys. Taip turėtų būti ir su vidurinės kvalifikacijos

specialistais, tačiau iš tikrųjų tai pasiekta toli gražu ne visada. Antai gydytoju, medicinos seserimi negali dirbti ir nedirba neturintys tos profesinės kvalifikacijos specialistai. O buhalteriu, net mokytoju kartais dirba praktikai. Ne aukštesnį kaip vidurinį išsilavinimą turėjo netgi keli procentai apklaustų aukščiausios grandies vadovų, todėl šios socialinės profesinės grupės atstovų mokymosi trukmės vidurkis sumažėja.

Didžiausia yra jauniausios kaimo gyventojų kartos (iki 30 m.) mokymosi trukmė (žr. 2 lentelę). Didėjant amžiui, išsilavinimas, kartu ir mokymosi trukmė mažėja. Antai pačių vyriausių gyventojų ji net beveik du kartus mažesnė už nekvalifikuotą fizinį darbą dirbančių asmenų mokymosi trukmę. Matyt, taip atsitinka dėl to, kad socialinės profesinės grupės nėra besąlygiškai susijusios su amžiaus grupe. Netgi tarp nekvalifikuotą fizinį darbą dirbančių gyventojų yra iki 30 m. žmonių. Tačiau dauguma mažo išsilavinimo gyventojų patenka į nekvalifikuotą rankų darbą dirbančiųjų grupę. Didžioji jų dalis yra vyresnio ir netgi pensinio amžiaus žmonių, todėl mokymosi trukmė gana maža. Menkiausias ir jų tėvų išsilavinimo lygis.

Jaunesnių kaimo gyventojų (maždaug iki 25 m.) tėvai mokėsi jau Tarybų valdžios metais, todėl ir mokymosi trukmės vidurkis didesnis. Bet kuo mažiau kvalifikuotą darbą dirba ir kuo vyresni yra respondentai, tuo mažesnis ir jų tėvų mokymosi trukmės vidurkis. Ypač mažas atotrūkis tarp 60 m. ir vyresnių respondentų ir jų tėvų mokymosi trukmės. Kadangi aukščiausios grandies vadovais tampama jau turint tam tikrą praktinio darbo patirtį, tai jie yra kiek vyresni nei aukščiausios ar vidurinės kvalifikacijos specialistai ir net vidurinės grandies vadovai. Tai atsiliepia aukščiausios grandies vadovų tėvų mokymosi mokykloje trukmės vidurkiui, lyginant jį su kitų kaimo inteligentijos atstovų tėvų mokymosi trukme (žr. 2 lentelę).

Pagal amžiaus grupes tiek respondentų tėvų, tiek motinų mokymosi laikas nuosekliai mažėja. Taip pat visų socialinių profesinių ir amžiaus grupių atstovų motinos turėjo mažesnę išsilavinimą nei tėvai. Žinoma, tie skirtumai ne didesni kaip metų (išskyrus 18—19 m. jaunuolius). Tačiau reikia atsiminti, jog didžiausias vidurinės grandies vadovų tėvų mokymosi trukmės vidurkis yra 3,6 m. (jaunimo iki 20 m.—5,0 m.); tos dešimtosios metų dalys akivaizdžiai rodo, kiek vyrai ir moterys galėjo siekti mokslo pirmaisiais mūsų amžiaus dešimtmečiais. Žinoma, gyventojų išsilavinimas kilo visais laikotarpiais. Netgi nekvalifikuotą fizinį darbą dirbančių gyventojų (iš kurių sistemingai nesimokė 22,8%) išsilavinimo vidurkis didesnis nei jų tėvų.

Nuo XX a. 5-ojo dešimtmečio gyventojų išsilavinimo lygis kilo sparčiai. Antai 1939 m. 1000 gyventojų kaime aukštąjį išsilavinimą turėjo 0,7 žmogaus (0,9 vyrų ir 0,5 moterų), o vidurinį ir nebaigtą vidurinį — 21 (27 vyrai ir 15 moterų)¹⁰. 1959 m. šie rodikliai tokie: 36 gyventojai su aukštuoju ir 370 su viduriniu bei nebaigtu viduriniu išsilavinimu, 1970 m.—66 ir 462, o 1979 m.—90 ir 584, nors

kaimo gyventojų išsilavinimo lygis dar buvo 1,8 karto mažesnis nei miestiečių¹¹. 1959 m. su aukštuoju ir nebaigtu aukštuoju bei specialiuoju viduriniu išsilavinimu vyrų buvo daugiau nei moterų, o 1970 m. su aukštuoju bei nebaigtu aukštuoju ir specialiuoju viduriniu išsilavinimu moterų tapo daugiau¹². Kadangi kaime nedidelis skaičius išeivių iš inteligentų šeimų, netgi tarp jaunimo iki 25 m., tėvų išsilavinimo skirtumai išlikę ne moterų naudai, o 18—19 m. jaunimo abiejų tėvų mokymosi trukmės vidurkis gerokai skiriasi. Tiesa, tokie skirtumai galimi dėl negausaus šio amžiaus respondentų skaičiaus kaime ir negali žymėti kokios ryškesnės tendencijos.

Pokario metais visiems kaimo gyventojų sluoksniams atsivėrė galimybės mokytis, įgyti išsilavinimą ir profesiją, tapti kvalifikuotais specialistais, dirbti ūkių ir kt. vadovais. Iš visų apklaustųjų tik 0,5% suaugusių gyventojų tėvų ir 0,3% motinų turėjo vidurinį ar aukštesnį išsilavinimą. Aukštąjį mokslą buvo baigę vos 6,9% aukščiausios kvalifikacijos specialistų tėvų. Aukštesnis išsilavinimas būdingesnis protinį darbą dirbančių gyventojų tėvams, nes šie darbuotojai palyginti jaunesni nei dauguma fizinį darbą dirbančių asmenų. Konkretaus tyrimo duomenimis, 70—80% dirbančių protinį darbą bei mechanizatorių yra 25—50 m., nes šios socialinės profesinės grupės susiformavo, tik kai vyko kaimo socialiniai-ekonominiai pertvarkymai Tarybų valdžios metais. Vos 11,5% aukščiausios grandies vadovų neturi 30 m., o tokio amžiaus vidurinės grandies vadovų buvo 28,7%, vidurinės kvalifikacijos specialistų — 37,6%; 30—49 m.— 73,4%, 54,0 ir 58,0%. Todėl aukščiausios grandies vadovų tėvai yra vyresni ir kartu mokėsi mažiau nei kitų protinį darbą dirbančių žmonių tėvai. Taigi yra tam tikras ryšys tarp tėvų ir vaikų išsilavinimo. Didesnis kaimo inteligentijos nei fizinį darbą dirbančių gyventojų procentas turi (arba turėjo) protinį darbą dirbančius tėvus (arba bent vieną iš jų). Tačiau inteligentų kaime tarp visų gyventojų negausu, ir tai verčia tokią tendenciją vertinti rezervuotai. Respondento išsilavinimas labiau susijęs su tėvų ir jo paties amžiumi.

Apskritai visų protinį darbą dirbančių gyventojų mokymosi trukmės rodikliai nelabai skiriasi. Ne toks jau didelis tarpas juos skiria nuo minimalių metų kiekį turinčių aukščiausios kvalifikacijos specialistų. O fizinį darbą dirbančių gyventojų išsilavinimas mažėja ryškiai, ir kuo mažiau kvalifikuotas darbas, tuo mažesnis išsilavinimas. Netgi palyginti jaunesni asmenys (iki 40 m.) ir dirbantys nekvalifikuotą rankų darbą yra baigę vos pradinį mokslą (tiesa, tai atsitikę dažniausiai dėl objektyvių aplinkybių, pvz., dėl ligos).

Socialinis mobilumas

Visuomenės socialinės struktūros pokyčiams pažinti svarbu išnagrinėti socialinį mobilumą. Šiandienos etnosociologiniuose tyrimuose paprastai domimasi vertikaliuoju ir horizontaliuoju socialiniu mobilumu. Horizontalusis — žmogaus klasinės priklausomybės

kitimas (perėjimas į kitą klasę). Vertikalusis apibūdinamas tokiais matavimais: tėvų ir vaikų socialinės padėties kitimas (kartų mobilumas) ir mobilumas kartų viduje (fiksuojama vadinamoji „startinė pozicija“— darbas, kurį žmogus atliko darbinės veiklos pradžioje ir tyrimo metu buvusi respondento socialinė padėtis)¹³. Kadangi tirdami domėjomės smulkiausia socialinės struktūros grandimi — socialinėmis profesinėmis grupėmis, apžvelgsime vertikaliojo socialinio mobilumo tendencijas kaime, nors šios dvi mobilumo kryp-

3 lentelė. Socialinio statuso

Respondentų socialinis statusas	Pradinis statusas				
	A ₁	A ₂	A ₃	A ₄	B
A ₁	0,9	40,0	35,7	8,3	2,0
A ₂		69,7	15,1	6,6	—
A ₃		—	54,7	13,6	4,4
A ₄			31,2	52,7	3,5
B			7,6	34,0	6,3
C				2,7	6,5
D ₁			2,7	5,4	2,5
D ₂			0,6	2,7	0,8

tys susijusios. Antai kai kuriems gyventojams, baigusiems mokslus, pereinant iš grupės į grupę, keitėsi ir klasinė priklausomybė.

Dauguma mokslą baigusių specialistų dirbti pradeda jau subrendę. O vyresnioji karta profesinį kelią pradėdavo dažnai netgi pauglystėje. Neturėdami 16 m., dirbo 77,4% 60 m. ir vyresnių gyventojų. Tarp jaunimo iki 30 m. jaunesni nei 18 m. pradėjo dirbti 24,8%. Jauni dirbti pradėjo ir dalis protinį darbą dirbančių asmenų: 11,6% vidurinės, 11,3% aukščiausios grandies vadovų ir tik 1,9% aukščiausios bei 2,8% vidurinės kvalifikacijos specialistų.

Kaip minėjome, vadovais kartais skirdavo energingus, neturinčius specialaus išsilavinimo, tačiau su praktinio darbo patirtimi žmones, kurių dalis dirbdami baigė mokslus, o kiti liko praktikais. Iš viso tyrimo metu turėtą išsilavinimą neakivaizdžiai buvo įgiję 28,6% aukščiausios grandies vadovų ir 48,9% aukščiausios kvalifikacijos specialistų. Kitose kvalifikuoto protinio darbo grupėse tokiu būdu baigusiujų ne daugiau kaip 8%. Mokslinės techninės pažangos sąlygomis kaime gausėja tokių profesijų, kurios nors ir skiriamos fiziniam darbui, reikalauja gero profesinio pasirengimo. Todėl daliai nekvalifikuotą fizinį darbą dirbančių yra tekę pereiti į žemesnę socialinę profesinę grupę.

Nedaug kaimo gyventojų (3,5%) apklausos metu mokėsi neakivaizdžiai ar vakarinėse mokyklose (1,7%). Įgytas išsilavinimas ar profesija ateityje jiems taip pat leis pakeisti socialinę padėtį. Tai, kad šiuolaikinio kaimo visi gyventojų sluoksniai turi sąlygas socialiai augti, rodo tokie duomenys. Tarp kvalifikuotą protinį darbą dirbančių asmenų mažiausiai — 8,6% — aukščiausios kvalifikaci-

jos specialistų, daugiausia — 26,2% — vidurinės grandies vadovų savo kelią pradėjo dirbdami fizinį, dažniausiai nekvalifikuotą, darbą. $\frac{3}{4}$ aukščiausios grandies vadovų jais tapo perėję vadovaujančio darbo mokyklą vidurinėje grandyje ar iš aukščiausios kvalifikacijos specialistų. Daugiau kaip pusė vidurinės grandies vadovų pradėjo eiti šias pareigas baigę mokslus. Tačiau jauni specialistai ne visada pajėgia dirbti gamybinių padalinių vadovais. Antai net 31,2% darbo karjerą pradėję šiomis pareigomis asmenų per apklausą pri-

keitimasis (mobilumas kartų viduje %)

C	D ₁	D ₂	Statusas nepasikeitė	Sumažėjo	Pakilo
0,2	2,7	10,2	0,9	—	99,1
0,1	1,3	7,2	69,7	—	30,3
3,8	9,8	13,6	54,7	—	45,3
1,2	4,1	7,4	52,7	31,2	16,1
—	15,1	37,0	4,6	41,6	52,1
34,5	1,8	54,5	34,5	9,2	56,3
1,6	28,3	59,5	25,3	12,2	59,5
0,8	6,4	88,7	88,7	11,3	—

klausė vidurinės kvalifikacijos specialistų grupei (tiesa, tai galėjo atsitikti ir dėl įvairių organizacinių pertvarkymų). Dėl to minėti specialistai darbinės veiklos kelyje mažiausiai už kitų socialinių profesinių grupių atstovus kėlė savo socialinį statusą (žr. 3 lentelę). Kitose kvalifikuoto protinio darbo grupėse sumažinusių savo socialinę padėtį nėra. Daugiausia (41,6%) sumažėjo tarnautojų statusas. Be to, rasta tokių, kurie, nors ir baigę technikumus, dėl įvairių aplinkybių yra pradėję dirbti lengvesnį nekvalifikuotą protinį darbą. Bet daugiau nei pusė tarnautojų pakilo pareigose ir tik nedaug jų liko toje pačioje vietoje. Apie trečdalį labai kvalifikuotą ir kvalifikuotą fizinį darbą dirbančių gyventojų savo statuso nepakeitė. Mažiausiai pasikeitimų įvyko tarp nekvalifikuotą fizinį darbą dirbančių asmenų (tokį pat darbą visą gyvenimą dirbo 88,7%). Vis dėlto reikia pažymėti, jog nemaža fizinį darbą dirbusių gyventojų tiriant dirbo mažiau kvalifikuotą darbą nei darbinės veiklos pradžioje. Tai, matyt, atsitiko todėl, kad dalis vyresnių žmonių, trūkstant specialistų, dirbo protinį darbą (netgi vidurinės kvalifikacijos specialistais ar vidurinės grandies vadovais). Tad kai kurių kaimo inteligentijos atstovų bei visų fizinį darbą dirbusių asmenų socialinis statusas nepakilo, bet daugumos socialinių profesinių grupių atstovų jis išaugo.

Duomenys apie tėvų ir vaikų priklausymą vienai ar kitai socialinei profesinei grupei rodo, kad beveik visų grupių atstovų vaikų socialinis statusas aukštesnis. Nepakilo tik dalies dažniausiai žemesnės kvalifikacijos ir absoliučios daugumos nekvalifikuotą fizinį darbą dirbančių žmonių statusas (žr. 4 lentelę). Ikikolūkiniame kaime

žemdirbių vaikai eidavo tėvų pramintu keliu (t. y. vyravo socialinė „endogamija“, kuri Tarybų valdžios metais buvo įveikta). Fizinį darbą dirbusių gyventojų grupė formuodavosi iš tos pačios socialinės profesinės grupės atstovų. Todėl dabar galima kalbėti apie socialinių grupių atvirumą, nes jas papildė iš įvairių socialinių sluoksnių ateinantys kadrai. Tokia šiuolaikinių etnosų socialinės raidos tendencija būdinga visoms tarybinėms tautoms ir rodo jų raidos bendrus dėsningumus bei socialinę integraciją¹⁴.

4 lentelė. Respondentų socialinio statuso pasikeitimas lyginant su tėvais (kartų mobilumas %)

Respondento statusas	Statusas nepasikeitė		Statusas sumažėjo	
	Lyginant su: tėvu	motina	Lyginant su: tėvu	motina
A ₁	—	—	—	—
A ₂	—	—	—	—
A ₃	4,1	—	—	—
A ₄	1,1	2,8	3,2	—
B	1,2	1,2	7,6	4,4
C	2,5	1,7	1,8	1,8
D ₁	6,1	1,2	6,3	3,8
D ₂	86,6	93,1	4,3	3,9

Sprendžiant iš apklausos duomenų, socialinis statusas sumažėjo iš esmės tik nedaugelio mažai kvalifikuotą protinį ir fizinį darbą dirbančių gyventojų. Tai, matyt, kaimo inteligentijos ir kvalifikuotą fizinį darbą dirbančių gyventojų vaikai, kurie ga! ir turėjo didesnių socialinių tikslų, bet dėl vienos ar kitos aplinkybės jų nerealizavo ir pasitenkino darbininkiškomis profesijomis ar mažiau kvalifikuota protine veikla. Tiesa, tarp visiškai nekvalifikuotą darbą dirbančių žmonių pasitaiko turinčių vidurinį išsilavinimą. Tai daugiausia neįstoję mokyti ar dar nepradėję studijuoti 18—19 m. jaunuoliai (apklausa paprastai vyksta vasarą, todėl į atranką patenka ir besirengiantys studijuoti jaunuoliai, laikinai dirbantys mažai kvalifikuotą darbą). Tokio amžiaus jaunuolių, skiriančių save minėtai socialinei profesinei grupei, rasta 69,4%, o 20—24 m. grupėje — tik 9,5%.

Kalbėdami apie tėvų ir vaikų išsilavinimą, matėme, jog vyresnių kartų gyventojų vyrų ir moterų jo lygis nevienodas ir moterų yra mažesnis. Pastebima skirtumų ir tarp respondentų tėvų socialinės padėties. Kvalifikuotą protinį darbą dirbo tik 0,4% suaugusių kaimo gyventojų motinų ir 1,5% tėvų, tarnautojais — dar 1,2% motinų bei 0,6% tėvų. Kvalifikuotą protinį darbą daugiausia dirbo tik po 2,8% vidurinės kvalifikacijos specialistų ir tarnautojų bei 1,6% vidurinės grandies vadovų tėvų. Apskritai daugiau kaip 90% visų aukštesnį socialinį statusą turinčių asmenų (t. y. kaimo inteligentijos) motinos dirbo nekvalifikuotą fizinį darbą, nekalbant jau apie fizinį darbą dirbusius gyventojus, kurie labai mažai pakilo socialinės hierarchijos laiptais. Kvalifikuotą fizinį darbą dirbo labai men-

kas kaimo dirbančių motinų kiekis: daugiausia — 6,2% vidurinės grandies vadovų ir 6,0% vidurinės kvalifikacijos specialistų motinų. Tėvų tendencija ta pati, kiek skiriasi tik rodikliai: 79,3% aukščiausios kvalifikacijos specialistų ir mechanizatorių tėvų dirbo nekvalifikuotą fizinį darbą. Daugiausia (85,6%) tokią darbą dirbo nekvalifikuotą fizinį darbą dirbusių asmenų ir mažiausiai — 69,4% — tarnautojų tėvų. Tačiau tik 1,5% tarnautojų tėvų dirbo kvalifikuotą fizinį darbą. Daugiausia protinį darbą dirbusių tėvų turėjo vidurinės grandies vadovai (13,2%) ir aukščiausios kvalifikacijos specialistai (10,2%). Šių socialinių profesinių grupių atstovų motinų socialinis statusas keliais procentais mažesnis nei tėvų.

Palyginus respondentų ir jų tėvų socialinę padėtį, matyti, jog ji nepasikeitė ar sumažėjo tik nedidelio kiekio žemesnį laiptelį socialinėje hierarchijoje užimančių žmonių (žr. 4 lentelę). Žinoma, gauti rezultatai nėra nelaukti, nes daugumos apklaustųjų tėvai išaugo ikitarybiniais metais ir neturėjo galimybės siekti aukštesnio išsilavinimo ir įgyti profesiją. Be to, dėl menko gamybinių jėgų lygio nebuvo didesnio kvalifikuoto darbo poreikio, nes žemės ūkyje vyravo menkai mechanizuotas privatus ūkis, o kitose sferose (sveikatos apsaugos, švietimo, kultūros) kvalifikuotų specialistų poreikis buvo gana ribotas. Taigi septynių iš aštuonių socialinių profesinių grupių atstovų socialinis statusas pakilo. Žinoma, negalima pamiršti to, jog mažai kvalifikuotą ir visiškai nekvalifikuotą fizinį darbą dirbantys gyventojai, kurių socialinė padėtis nepasikeitė, sudaro 67,3% apklaustųjų. Tai esminis kaimo gyventojų šiuolaikinės socialinės raidos bruožas. Visi, kieno tėvo ar motinos socialinė padėtis yra kiek aukštesnė, yra jaunesni: tiek jie patys, tiek jų tėvai.

¹ K a s t a n a u s k a i t ė N. Lietuvos TSR kaimo gyventojų išsimokslinimo kilmą išsivysčiusioje socialistinėje visuomenėje (1959—1970) // Lietuvos istorijos metraštis. 1974 metai. V., 1976; V i s o c k i s A. Tarybų Lietuvos kaimo gyventojų kai kurie socialinės struktūros pakitimai išsivysčiusio socializmo sąlygomis (1959—1970) // Jaunųjų istorikų darbai. V., 1976. Kn. 1; Tarybų Lietuvos valstietija. V., 1979; T a r š i l o v a T. Žemės ūkio specialistai LTSR kolūkiuose // Lietuvos TSR MA darbai. A serija. 1984. T. 1; T a r š i l o v a T. Masinių profesijų kadrai Lietuvos TSR kolūkiuose 1965—1980 m. // Ten pat. 1987. T. 1; A š k i n i s A. Socialinės struktūros raida: sociologinių tyrimų Tarybų Lietuvoje duomenimis. V., 1985, ir kt.

² Metodologinius skirstymo į socialines profesines grupes principus suformulavo J. Arutiunianas: A р у т ю н я н Ю. В. Социальная структура сельского населения СССР // Вопросы философии. 1966. № 5; A р у т ю н я н Ю. В. Социальная структура сельского населения СССР. М., 1971.

³ A š k i n i s A. Socialinės struktūros raida. P. 86.

⁴ 20 metų Tarybų Lietuvos liaudies ūkiui. V., 1960. P. 214.

⁵ Р у т к е в и ч М. Н. Советская интеллигенция: структура и тенденции развития на современном этапе // Социологические исследования. 1980. № 2. С. 73.

⁶ A р у т ю н я н Ю. В. Социальная структура сельского населения СССР. С. 169.

⁷ A n u š k e v i č i u s V. Lietuvos KP veikla, plečiant profesinių technikos mokyklų tinklą, stiprinant jų mokymo bazę 1959—1965 metais // LKP istorijos klausimai. V., 1974. T. 15. P. 91; Lietuvos TSR liaudies ūkis 1980 metais. V., 1981. P. 157.

⁸ Povilaitis R. Kultūrinė aplinka kaime // Komunistas. 1983. Nr. 12. P. 62, 63.

⁹ Panašiai mokymosi trukmės vidurkį yra apskaičiavęs J. Klementjevas. Žr.: Клементаев Е. И. Социально-профессиональная структура карельского сельского населения на современном этапе // Проблемы истории современной советской деревни. 1946—1973. М., 1975. С. 413—424.

¹⁰ Kastauskaitė N. Tarybų Lietuvos gyventojų išsimokslinimo kaita 1959—1970 metais // Lietuvos istorijos metraštis. 1972 metai. V., 1973. P. 156.

¹¹ Lietuvos TSR gyventojai. V., 1983. P. 15.

¹² Ten pat. P. 14.

¹³ Аругянн Ю. В., Дробижева Л. М., Кондратьев В. С., Суколов А. А. Этносоциология: Цели, методы и некоторые результаты исследования. М., 1984. С. 205.

¹⁴ Социально-культурный облик советских наций (По материалам этносоциологического исследования). М., 1986. С. 94.

ОБРАЗОВАНИЕ И СОЦИАЛЬНАЯ МОБИЛЬНОСТЬ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЛИТОВСКОЙ ССР

И. МАРДОСА

Резюме

На основе данных социологического исследования сельских жителей (литовцев), проведенного в 1980—1983 гг. в Алитусском, Паневежском, Плуңгском и Швенчёнском районах, а также статистических данных и литературных источников исследуются основные тенденции в изменении образования представителей отдельных социально-профессиональных групп, освещается их социальная мобильность, а также прослеживаются различия между образованием и социальным положением респондентов и родителей.

Для того чтобы проследить изменение уровня образования отдельных социально-профессиональных и возрастных групп, установить его динамику и различия в образовании между поколениями, была сделана попытка определить среднюю продолжительность периода образования членов этих групп. Полученные данные показали существенные различия в образовании между представителями отдельных социально-профессиональных и возрастных групп. Самый большой образовательный уровень у специалистов высшей квалификации. Содержание выполняемого человеком труда требует от него соответствующей профессиональной квалификации и образования, однако на селе насчитывается определенное количество практиков. Это снижает средний уровень образования даже в группах умственного труда, особенно низкий средний уровень образования у занятых малоквалифицированным и неквалифицированным физическим трудом в основном преклонного возраста. Следовательно, чем старше человек по возрасту, тем ниже его образование. Возрастным фактором обусловлены и различия в образовательном уровне родителей и респондентов. Различия между образованием работников умственного труда и их родителей более значительны, нежели между работниками физического и особенно малоквалифицированного труда и их родителями.

Изменения социальной мобильности определялись посредством установления мобильности между поколениями (изменения в социальном положении родителей и детей) и мобильности внутри поколений (фиксировалась стартовая позиция, т. е. работа, выполняемая респондентами в начале трудовой деятельности, и социальное положение во время опроса).

Наиболее высокая социальная мобильность у сельской интеллигенции и работников квалифицированного физического труда, значительная часть которых в течение трудовой деятельности повысила свой социальный статус. Часть работников умственного труда осталась на том же уровне, особенно малоподвижны в этом отношении работники малоквалифицированного физического труда, социальный статус которых даже снизился.

Данные исследования показали, что социальный статус представителей почти всех социально-профессиональных групп выше статуса родителей. Не повысился статус по сравнению с родителями в большинстве случаев лишь у работников с более низкой квалификацией и почти у всех занятых малоквалифицированным и неквалифицированным физическим трудом. Таким образом, уровень образования сельских жителей, средняя продолжительность их обучения и социальная мобильность связаны между собой и определены социальными факторами.

Įteikta 1988 m. birželio mėn.

Trumpai apie autorių

Mardosa Jonas (g. 1948), ist. m. kand., Istorijos in-to Etnografijos skyriaus mokslinis bendradarbis (nuo 1978), nuo 1989 m. einantis docento pareigas Vilniaus pedagoginiame institute. Tyrinėjimų kryptis — etnosociologinės Lietuvos TSR kaimo gyventojų kultūros, socialinės struktūros, šeimos kultūros problemos. Studijos „Socialistinio Lietuvos kaimo gyventojų dvasinė kultūra“ (1988) autorius.